

سفرنامہ سوم مظفر الدین شاہ بہ فرنگ

یوٹوش
دکتر محمد نادر نصیری مقدم

- سرشناسه : نصیری مقدم، محمد نادر، ۱۳۴۵ -
- عنوان و نام پدیدآور : سفرنامه سوم مظفرالدین شاه به فرنگ / به کوشش محمدنادر نصیری مقدم
- مشخصات نشر : تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
- مشخصات ظاهری : ۲۳۸ص
- شابک : 978-600-220-061-7
- وضعیت فهرست نویسی: فیبا.
- یادداشت : کتابنامه.
- یادداشت : نمایه.
- موضوع : مظفرالدین قاجار، شاه ایران، ۱۲۶۹ - ۱۳۳۴ق. - - سفرها.
- موضوع : ایران - - تاریخ - - قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ق.
- شناسه افزوده : کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
- رده بندی کنگره : DSR ۱۳۹۸ / ۷ / ۱۳۹۰
- رده بندی دیویی : ۹۵۵ / ۰۷۴۶
- شماره کتابشناسی ملی : ۲۵۲۳۶۶۷

سفرنامهٔ سوم مظفرالدین شاه به فرنگ

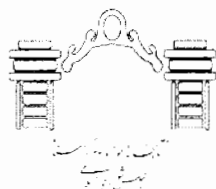
به کوشش

دکتر محمدنادر نصیری مقدم

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

تهران - ۱۳۹۰

سفرنامه سوم مظفرالدین شاه به فرنگ

به کوشش: دکتر محمدنادر نصیری مقدم

نمایه‌سازی: مه‌ری خلیلی

صفحه‌آرایی: محمود خانی

شماره انتشار: ۲۸۹

ناظر فنی: نیکی ایوبی‌زاده

چاپ اول: ۱۳۹۰

شمارگان: ۱۰۰۰

بها: ۴۰۰۰۰ ریال

شابک: 978-600-220-061-7

تمامی حقوق چاپ و نشر این اثر در انحصار کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی است.

انتشارات و توزیع:

مرکز پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی،

خیابان انقلاب، مابین خیابان ابوریحان و دانشگاه، ساختمان

فروردین، طبقه ۷، واحد ۲۷ و ۲۸؛ تلفن: ۶۶۹۶۴۱۲۱

نشانی سایت اینترنتی: www.Ical.ir

نشانی پست الکترونیکی: Pajoooheshlib@yahoo.com

به نام آنکه جان را فکرت آموخت

یکی از چندین دروازه‌های ورودی ما به تمدن غرب! سفرهایی بود که شاهان ایرانی، یعنی ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه به فرنگ داشتند. هدف اصلی این سفرها، آشنایی با پیشرفت‌های غربی‌ها و انتقال بخشی از آن تجارب به داخل ایران بود. دست کم این ظاهر ماجرا بود. اهداف حاشیه‌ای که گاه اصلی می‌شد، به طور عمده گردش و تفریح یا استفاده از آب‌های معدنی برای درمان بیماری‌های شاه و همراهان بود. لشکری از امرا و وزرا و غیره که همراه وی عزیمت می‌کرد، هر کدام تلاش داشتند بهره‌های خود را از این سفر ببرند و هدایایی بخرند و زندگی تجملاتی خود را در ایران زینت بخشند. در این میانه، گاه دادن امتیاز و برقراری برخی روابط اقتصادی و مشاوره‌های سیاسی هم در کار بود. به هر حال، برای این جمع، هم فال بود و هم تماشا، اما برای کشور معلوم نبود که چه خاصیتی دارد. برای این سفرنامه‌ها، اغلب گزارشی در قالب سفرنامه آماده شده و در بازگشت به چاپ می‌رسید. نگارش این سفرنامه‌ها غالباً توسط اطرافیان، یعنی افرادی مشخص که گاه فقط برای این منظور آمده بودند، انجام می‌گرفت، اما به هر روی، محور، شاه و سخنان و بازدیدها و مشاهدات او بود و لذا تا حدودی می‌توانست دیدگاه‌های شاه و فضای فکری او را نشان دهد؛ اما بخش بیشتری از آن نوشته‌ها چاپلوسی و تملق، یا تعریف و تمجیدهای تعارف‌گونه از مشاهدات و اوضاع حاکم بر شاه و اطرافیان و مسافران دیگر بود. اکنون که به این سفرنامه‌ها می‌نگریم، باید تصوّر کنیم شاهی از کشوری باستانی که دست کم دوره صفوی آن شهرتی در اروپا بهم زده بود، و حالا از آن شهرت فقط نامی باقی مانده است، همراه گروهی از درباریان به قصد استفاده از آب معدنی کنتراکسویل، به اروپا می‌رود و برای روزهای متوالی در آنجا می‌ماند، و جز آن که به گردش در بازارها پرداخته و گاه کارخانجات و اغلب در پارک‌ها و موزه‌ها وقت صرف می‌کند و برای هزینه این کار، قرضی سنگین از روس یا دیگران کرده، با مشتی سوغات فرنگی بدون آن که یک تجربه کافی و درست اندوخته باشد، راهی کشور می‌شود، نتیجه‌ای در بر نداشت. فقط قرض می‌ماند و هزینه‌های گزاف. برای تدارک آنها، روحیات دنیاگرایانه و تفریح‌منشانه حاکم بر این جمع، که در گفتگوها و رفت و آمدها مشاهده می‌شود، خریده‌های

فراوان، رفتارهای کودکانه و بسیاری از مسائل دیگر، نشان می‌داد که ایران با داشتن این کارگزاران در سراسر سقوت است، آن هم درست در دوره‌ای که غرب در جنب و جوش برای بازیابی خود، توسعه تولید و تجارت، گسترش نفوذ و ایجاد رفاه برای شهروندان خویش است. چیزی که معمولاً آنها را به حسرت و افسوس می‌داشت، اما در عمل، کاری از پیش نمی‌رفت. زیباترین صحنه‌های موجود در این سفرنامه و موارد مشابه آن از دو سفر قبلی مظفرالدین شاه، البته از چشم شاه و اطرافیان، وصف تئاترها، رقاصه‌ها، موزه‌ها، خوراکی‌ها، سبزه‌زارها، چشم‌بندی‌ها و سیرک‌هایی بود که این جمع در آنها حاضر شده و جزئیات آن را گزارش می‌کردند. اینان بویژه از دیدن صحنه‌هایی که دختران زیبا صورت اجرا می‌کردند، نهایت لذت را برده و وصف دقیقی به دست می‌دادند. نگاهی به فهرست خریدها هم می‌تواند ما را با آنچه آن روز در بازارهای اروپایی برای مشتریانی پولداری مثل شاه ایران بوده است، آشنا سازد. این بیشتر آن چیزی است که این جماعت از تمدن غربی به دست می‌آوردند. به هر حال، با دیدن این سفرنامه‌ها می‌توان با دنیای شاهان ایرانی آشنا شد، دنیای رؤیایی که آنها برای دو سه ماهی در آن غوطه‌ور بودند و دوباره با احترام و آذین‌بندی‌های فراوان و حضور انبوه مردم که از هیچ کجا خبر نداشتند، اما عاشق پادشاه خود بودند، وارد تهران می‌شد. برای بیان این احساس می‌توان شعر شاعر درباری میرزا علی شمس‌الحکماء را در وقت ورود مظفرالدین شاه در صفحات پایانی این سفرنامه مطالعه کرد.

از محقق ارجمند و دوست عزیزمان جناب آقای دکتر نصیری مقدم که زحمت تصحیح این سفرنامه را کشیده‌اند، سپاسگزاریم. برای دوستان مرکز پژوهش کتابخانه مجلس نیز آرزوی توفیقات بیشتر برای نشر فرهنگ اسلامی ایران را داریم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

رسول جعفریان

ریاست کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی

فهرست مطالب

۱۳.....	دیباچه
۲۵.....	روزشمار منازل و مراحل سفر
۳۳.....	دوشنبه سیم ربیع الاول - توقف در کرج -
۳۵.....	سه‌شنبه چهارم ربیع الاول - از کرج به ینگی‌امام -
۳۸.....	چهارشنبه پنجم ربیع الاول - از ینگی‌امام به قشلاق -
۳۹.....	پنجشنبه ششم ربیع الاول - از قشلاق به کونده -
۴۰.....	جمعه هفتم ربیع الاول - از کونده به قزوین -
۴۱.....	[۱۵] شنبه هشتم ربیع الاول [اتراق در قزوین]
۴۲.....	[۱۶] یکشنبه نهم ربیع الاول - از قزوین به آقابابا -
۴۳.....	دوشنبه دهم ربیع الاول - از آقابابا به یوزباشی‌چای -
۴۵.....	سه‌شنبه یازدهم ربیع الاول - از یوزباشی‌چای به پاچنار -
۴۷.....	چهارشنبه دوازدهم ربیع الاول - از پاچنار به منجیل -
۴۹.....	پنجشنبه سیزدهم ربیع الاول - از منجیل به رستم‌آباد -
۵۲.....	جمعه چهاردهم ربیع الاول - از رستم‌آباد به امامزاده هاشم -
۵۳.....	شنبه پانزدهم ربیع الاول - از امامزاده هاشم به شهر رشت -
۵۶.....	[۳۳] یکشنبه شانزدهم ربیع الاول که در رشت اتراق است
۵۹.....	دوشنبه هفدهم ربیع الاول - روز عید مولود است
۶۱.....	سه‌شنبه هیجدهم ربیع الاول - انزلی

- ۶۲..... چهارشنبه نوزدهم ربیع الاول - انزلی
- ۶۳..... پنجشنبه بیستم ربیع الاول - انزلی
- ۶۴..... جمعه بیست و یکم ربیع الاول - انزلی
- ۶۶..... شنبه بیست و دویم ربیع الاول - انزلی
- ۶۸..... یکشنبه بیست و سیم ربیع الاول - انزلی
- ۶۹..... [۴۹] دوشنبه بیست و چهارم ربیع الاول - انزلی
- ۷۱..... سه‌شنبه بیست و پنجم ربیع الاول - از انزلی به ملارود
- ۷۳..... چهارشنبه بیست و ششم ربیع الاول
- ۷۵..... پنجشنبه بیست و هفتم ربیع الاول - از آلالان به لیسار
- ۷۸..... جمعه بیست و هشتم ربیع الاول - از لیسار به حاجی رستم
- ۷۹..... شنبه بیست و نهم ربیع الاول - از حاجی رستم به آستارا که سرحل است
- ۸۰..... یکشنبه سلخ ربیع الاول - اتراق در آستارا
- ۸۲..... دوشنبه غرهٔ ربیع الثانی - از آستارا به لنکران
- ۸۳..... سه‌شنبه دویم ربیع الثانی - از لنکران به ازون‌تپه
- ۸۴..... چهارشنبه سیم ربیع الثانی - از ازون‌تپه به سالیان
- ۸۵..... پنجشنبه چهارم ربیع الثانی
- ۸۶..... جمعه پنجم ربیع الثانی - حرکت با راه‌آهن
- ۸۸..... شنبه ششم ربیع الثانی - راه آهن روسیه
- ۹۰..... یکشنبه هفتم ربیع الثانی - راه آهن روسیه
- ۹۲..... دوشنبه هشتم ربیع الثانی - راه آهن روسیه
- ۹۴..... سه‌شنبه نهم ربیع الثانی - از روسیه به اطریش
- ۹۶..... چهارشنبه دهم ربیع الثانی - در شهر لامبرگ
- ۹۷..... پنجشنبه یازدهم ربیع الثانی - اتراق در شهر لامبرگ
- ۱۰۱..... جمعه دوازدهم ربیع الثانی - حرکت از شهر لامبرگ به طرف وین
- ۱۰۲..... [۹۰] شنبه سیزدهم ربیع الثانی - ورود به وین
- ۱۰۴..... یکشنبه چهاردهم ربیع الثانی - اقامت در وین
- ۱۰۶..... دوشنبه پانزدهم ربیع الثانی - اقامت در وین

- سه‌شنبه شانزدهم ربیع‌الثانی - حرکت از وین به قصد کنطرسویل ۱۰۷
- چهارشنبه هفدهم ربیع‌الثانی - در راه آهن ۱۰۹
- پنجشنبه هیجدهم ربیع‌الثانی - اول سرطان: ورود به کنطرسویل ۱۱۰
- جمعه نوزدهم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۱۲
- شنبه بیستم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۱۳
- [۱۰۶] یکشنبه بیست و یکم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۱۶
- دوشنبه بیست و دویم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۱۷
- سه‌شنبه بیست و سیم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۱۹
- چهارشنبه بیست و چهارم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۱
- پنجشنبه بیست و پنجم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۲
- جمعه بیست و ششم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۳
- [۱۱۷] شنبه بیست و هفتم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۵
- یکشنبه بیست و هشتم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۵
- دوشنبه بیست و نهم ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۷
- سه‌شنبه سلخ ربیع‌الثانی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۸
- چهارشنبه غره جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۹
- پنجشنبه دویم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۲۹
- جمعه سیم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۰
- شنبه چهارم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۱
- یکشنبه پنجم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۲
- دوشنبه ششم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۳
- سه‌شنبه هفتم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۵
- چهارشنبه هشتم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۶
- [۱۳۴] پنجشنبه نهم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۸
- جمعه دهم جمادی‌الاولی - اقامت در کنطرسویل ۱۳۹
- شنبه یازدهم جمادی‌الاولی - [حرکت به طرف پاریس] ۱۴۰
- یکشنبه دوازدهم - اقامت در پاریس ۱۴۱

- دوشنبه سیزدهم - اقامت در پاریس ۱۴۳
- سه‌شنبه چهاردهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۴۴
- چهارشنبه پانزدهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۴۶
- پنجشنبه شانزدهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۴۷
- جمعه هفدهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۴۹
- شنبه هیجدهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۴۹
- یکشنبه نوزدهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۰
- دوشنبه بیستم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۱
- سه‌شنبه بیست و یکم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۲
- چهارشنبه بیست و دویم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۴
- پنجشنبه بیست و سیم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۵
- جمعه بیست و چهارم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۶
- شنبه بیست و پنجم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۷
- یکشنبه بیست و ششم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۸
- دوشنبه بیست و هفتم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۵۸
- سه‌شنبه بیست و هشتم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۶۰
- چهارشنبه بیست و نهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس ۱۶۱
- پنجشنبه غرهٔ جمادی‌الثانیه - حرکت از پاریس به اسطاند ۱۶۲
- جمعه دویم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۶۳
- شنبه سیم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۶۵
- یکشنبه چهارم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۶۶
- دوشنبه پنجم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۶۸
- سه‌شنبه ششم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۶۹
- [۱۷۵] چهارشنبه هفتم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۷۰
- پنجشنبه هشتم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۷۱
- جمعه نهم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۷۲
- شنبه دهم جمادی‌الثانیه - اقامت در اسطاند ۱۷۳

۱۷۴.....	یکشنبه یازدهم جمادی الثانیه - حرکت از اُسطانده به لیژ.....
۱۷۶.....	دوشنبه دوازدهم جمادی الثانیه - در لیژ.....
۱۷۸.....	سه‌شنبه سیزدهم جمادی الثانیه - ورود به ویشی.....
۱۷۸.....	چهارشنبه چهاردهم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۷۹.....	پنجشنبه پانزدهم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۷۹.....	جمعه شانزدهم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۰.....	شنبه هفدهم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۱.....	یکشنبه هیجدهم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۴.....	دوشنبه نوزدهم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۵.....	سه‌شنبه بیستم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۶.....	چهارشنبه بیست و یکم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۷.....	پنجشنبه بیست و دویم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۷.....	جمعه بیست و سیّم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۸.....	[۲۰۱] شنبه بیست و چهارم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۸۹.....	یکشنبه بیست و پنجم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۹۰.....	دوشنبه بیست و ششم جمادی الثانیه - اقامت در ویشی.....
۱۹۰.....	سه‌شنبه بیست و هفتم جمادی الثانیه - حرکت از ویشی به طرف روسیه.....
۱۹۱.....	چهارشنبه بیست و هشتم جمادی الثانیه - حرکت در راه‌آهن.....
۱۹۲.....	پنجشنبه بیست و نهم جمادی الثانیه - راه‌آهن آلمان.....
۱۹۳.....	[۲۰۸] جمعه غره رجب المرجب ۱۳۲۳.....
۱۹۵.....	شنبه دویم رجب المرجب - ورود به پطرهف.....
۱۹۷.....	یکشنبه سیّم رجب المرجب - اقامت در پطرهف.....
۱۹۹.....	دوشنبه چهارم رجب المرجب [حرکت به پترزبورغ].....
۲۰۱.....	سه‌شنبه پنجم رجب المرجب - [بازگشت به پطرهف].....
۲۰۲.....	چهارشنبه ششم رجب المرجب - حرکت از پطرهف به سمت ایران.....
۲۰۳.....	پنجشنبه هفتم رجب المرجب - راه‌آهن روسیه.....
۲۰۴.....	جمعه هشتم رجب المرجب - راه‌آهن روسیه.....

- ۲۰۵..... شنبه نهم رجب المرجب - راه آهن روسیه
- ۲۰۵..... یکشنبه دهم رجب المرجب - راه آهن روسیه
- ۲۰۶..... دوشنبه یازدهم رجب المرجب - از راه آهن روسیه به سالیان
- ۲۰۷..... سه‌شنبه دوازدهم رجب المرجب - از سالیان بازون تپه
- ۲۰۸..... چهارشنبه سیزدهم رجب المرجب
- ۲۰۸..... [۲۳۰] پنجشنبه چهاردهم رجب المرجب
- ۲۰۹..... [۲۳۱] جمعه پانزدهم رجب المرجب
- ۲۱۱..... شنبه شانزدهم رجب المرجب
- ۲۱۲..... یکشنبه هفدهم رجب المرجب
- ۲۱۲..... دوشنبه هیجدهم رجب المرجب - از ختمه سرا به دیرک علی
- ۲۱۳..... سه‌شنبه نوزدهم رجب المرجب
- ۲۱۳..... چهارشنبه بیستم رجب المرجب
- ۲۱۴..... پنجشنبه بیست و یکم رجب المرجب
- ۲۱۴..... یکشنبه بیست و چهارم رجب المرجب
- ۲۱۵..... جمعه بیست و نهم رجب المرجب
- ۲۱۵..... دوشنبه دویم شعبان المعظم - اقامت در قزوین
- ۲۱۶..... سه‌شنبه سیم شعبان المعظم
- ۲۱۶..... چهارشنبه چهارم شعبان المعظم
- ۲۱۹..... نمایه عام

دیباجه

روز یکشنبه دوم ربیع الاول ۱۳۲۳ در حالی که تمامی وزراء حضور داشتند، مظفرالدین شاه از طرف حیات اندرونی کاخ گلستان بیرون آمد و سوار اتومبیل شد تا برای بار سوّم راهی فرنگستان شود. افرادی که شاه قاجار را در این سفر همراهی می کردند به قرار ذیل بودند:

۱. نصرت السّلطنه (شاهزاده ناصرالدین میرزا پسر مظفرالدین شاه)
۲. اعتضاد السّلطنه (شاهزاده حسنعلی میرزا پسر محمد علی میرزا ولیعهد)
۳. نیرالدوله (شاهزاده سلطان حسین میرزا پسر پرویز میرزا از فرزندان فتحعلی شاه)
۴. موثق الدوله (شاهزاده مغرور میرزا، ناظر از نوادگان شجاع السّلطنه)
۵. * ناصر الممالک (شاهزاده عباسقلی میرزا)
۶. صدراعظم (سلطان عبدالمجید میرزا عین الدوله)
۷. وزیردربار (حسین پاشاخان قراچه داغی امیربهادر)
۸. امین الدوله (میرزا محسن خان، وزیر وظایف و اوقاف، پسر میرزا علی خان امین الدوله)
۹. مهندس الممالک (میرزا نظام الدین، وزیر طرق و شوارع و معادن)

۱۰. علاءالملک (سید محمودخان، وزیر علوم)
۱۱. محتشم السلطنه (میرزا حسن خان، معاون وزارت خارجه)
۱۲. امین حضرت (وزیر ابنیه)
۱۳. ناصر السلطنه (میرزا نصرالله خان، وزیر اجناس دیوانی)
۱۴. ناصرالملک (میرزا ابوالقاسم خان قراگزلو همدانی، پیشخدمت خاصه)
۱۵. وزیرافخم (سلطانعلی خان پسر محمدخان سالارالملک)
- ۱۶- وزیر بقایا (محمدحسن خان پسر سلطانعلی خان وزیرافخم)
۱۷. موثق الملک (سید علی خان، صندوق دار)
۱۸. اعلم الدوله (دکتر خلیل خان تقفی اعزاز، طبیب مخصوص مظفرالدین شاه)
۱۹. حکیم الملک (میرزا ابراهیم خان، طبیب)
۲۰. دکتر شنیدر (Schneider) طبیب فرانسوی دربار
۲۱. * دکتر لندلی (Lindely) طبیب انگلیسی دربار
۲۲. شمس الملک (محمد میرزا، میرآخور پسر سلطان عبدالمجید میرزا عین الدوله صدراعظم)
۲۳. احتساب الملک (محمدتقی خان، پیشخدمت خاصه پسر میرزا عبدالعلی خان ادیب الملک و برادرزاده محمدحسن خان اعتمادالسلطنه)
۲۴. مؤتمن حضور (پیشخدمت خاصه)
۲۵. دبیر حضور (میرزا احمدخان، منشی صدارت بعدها ملقب به قوام السلطنه)
۲۶. ممتاز الدوله (میرزا اسمعیل خان، مترجم صدارت)
۲۷. سیف السلطان (میرزا اکبرخان، رئیس سواره قراسوران اطراف تهران)
۲۸. آقا سید حسین آقا روضه خوان
۲۹. حاجب السلطان
۳۰. بصیرالسلطنه (ناظم خلوت، رئیس ایلات اطراف تهران)

۳۱. مصدق‌الملک (سقاباشی، پسر امین‌حضر و وزیر ابنیه)
۳۲. خازن‌السلطان (پسر موثق‌الملک و برادرزاده بدیع‌الملک)
۳۳. ناصرهمایون (ارسلان خان، پیشخدمت خاصه، پسر امیرخان قاجار)
۳۴. حسام‌السلطنه (جهانگیر میرزا، پیشخدمت خاصه، پسر ابوالفتح میرزا از اولاد سلطان مراد میرزا حسام‌السلطنه)
۳۵. حسین خان (فرآش خلوت)
۳۶. * میرزا سید محمدخان (فرآش خلوت)
۳۷. ابراهیم خان (فرآش خلوت)
۳۸. غلام خان (فرآش خلوت)
۳۹. * شهباز خان (فرآش خلوت)
۴۰. * قلی خان (خواننده و از عمله‌های خلوت همایونی)
۴۱. * مرادخان (نوازنده و از عمله‌های خلوت همایونی)
۴۲. * عیسی خان (دلک و از عمله‌های خلوت همایونی ملقب به فقیرالقامه)
۴۳. * میرزا حسن خان (رختدار)
۴۴. خاصه خان (سلمانی و سرتراش مخصوص شاه قاجار)
۴۵. میرزا ابراهیم خان (عکاسباشی)^۱

۱. این فهرست اسامی بر اساس سفرنامه حاضر و یادداشت‌های ملک‌المورخین به همراه توضیحات مرحوم استاد نوائی بر این یادداشت‌ها تهیه شده است. نام‌هایی که با ستاره مشخص شده‌اند تنها در سفرنامه آمده‌اند. ملک‌المورخین در یادداشت‌های خود، محمدعلی خان علاء‌السلطنه و وزیر مختار ایران در لندن را نیز از همراهان شاه نام می‌برد؛ در حالی که بر اساس سفرنامه حاضر، علاء‌السلطنه از انگلستان به فرانسه می‌رود تا با شاه ملاقات کند. (عبدالحسین خان سپهر، یادداشت‌های ملک‌المورخین، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران، زرین، ۱۳۶۸، صص ۱۵۰-۱۴۷). همچنین بر اساس سفرنامه حاضر، میرزا رضاخان ارفع‌الدوله در انزلی و محمدحسین میرزا حشمت‌الدوله نوه مظفرالدین شاه از اولاد شعاع‌السلطنه به همراه لطف‌الله خان صدق‌السلطنه و سیاوش خان برادر ناصرهمایون در کنترکسویل فرانسه به هئیت همراه مظفرالدین شاه قاجار می‌پیوندند. اینان اگر چه شاه را در بازگشت به ایران مشایعت می‌کنند لیکن در شروع سفر از تهران جزو ملتزمین رکاب نیستند.

همانطور که گفته شد این سوّمین بار بود که مظفرالدین شاه قاجار راهی فرنگستان می‌شد. او که از یک نفرس مزمن و دردهای کلیوی رنج می‌برد، بر آن بود تا به توصیه طبیبان فرنگی دربار، آب‌درمانی خود را در فرانسه تجدید کند و به لطف آبهای معدنی این کشور در کنترکسویل (Contrexéville) و ویشی (Vichy) کمی دردهای خود را التیام بخشید. دو سفر قبلی در سالهای ۱۳۱۷ و ۱۳۲۰ ق. صورت گرفته بود و سفرنامه هر دو، کمی بعد از مراجعت شاه به کشور به صورت چاپ سنگی به حلیه طبع آراسته شده بود. اما گزارش این سفر سوّم تحت عنوان «سفرنامه سوّم مظفرالدین شاه به فرنگ» (نسخه حاضر) اگر چه به خطّ خوش نستعلیق آماده چاپ شد، لیکن تا به امروز هرگز منتشر نگردید.

به راحتی می‌توان حدس زد چرا این سفرنامه بعد از بازگشت مظفرالدین شاه به ایران منتشر نشد: شروع نارضایتیهای عمومی در ایّام غیبت شاه و حکومت محمدعلی میرزا ولیعهد، دربار قاجار را قطعاً به این نتیجه رساند که برای جلوگیری از جریحه‌دارتر شدن احساسات عمومی نسبت به این سفر که در مورد مخارج آن شایعات بسیاری بر سر زبانها افتاده بود، بهتر است این سفرنامه منتشر نشود. از طرفی، این نارضایتیهای عمومی که سرانجام در مدّتی کمتر از یک سال به درخواست ایجاد عدالتخانه و صدور فرمان مشروطیت انجامید، مجالی را به شاه و صدراعظم عین‌الدوله نداد که فکر چاپ این سوّمین سفرنامه فرنگ را حداقل برای ثبت در تاریخ، به مخیّله خود راه دهند.

آن گونه که ادوارد براون می‌نویسد: «درج خبر سفر مظفرالدین شاه، احساس بدی را در پایتخت ایجاد کرد به حدّی که حتّی قبل از آن که شاه و ملتزمینش تهران را ترک کنند، بسیاری از تجّار در شاه عبدالعظیم متحصّن شده و بازارها به مدّت پنج روز بسته

شد.^۱ این نارضایتیها که از سویی نیز ریشه در آزرده‌گی بازرگانان از تعرفه‌های جدید گمرکی بسته شده از سوی کارکنان بلژیکی گمرک داشت،^۲ نه شاه بیمار را از انجام این سفر منصرف ساخت و نه صدراعظمش عبدالمجید میرزا عین‌الدوله را که از زمان رسیدنش به صدارت‌عظمی (جمادی‌الثانی ۱۳۲۱)، آرزوی دیدار از فرنگستان را در سر می‌پروراند. برای تحقق این آرزو بود که در اواخر محرم ۱۳۲۳ عین‌الدوله اوراق قرضه جدیدی را به صحنه همایونی رساند و با گرفتن وامی از بانک شاهی انگلیس به میزان ۱۰۰ هزار لیره انگلیسی با بهره ۸٪، امکان سفر سوّم مظفرالدین شاه به فرنگستان را فراهم نمود.^۳ به گفته مخبرالسلطنه در خاطراتش «این قرضه به عنوان خرید اسلحه از دریفوس شد و وجه آن به مصرف مسافرت رسید و مدت‌ها بعد، طلب دریفوس در مشروطه پرداخته شد».^۴

پس از تأمین پول، مسیر سفر به روسیه از راه مشهد مقدّس تعیین شد محض این که شاه به علماء معلوم نماید که در درجه نخست به زیارت مشرف می‌شود؛ اما از آنجا که در بعضی از نقاط خراسان وبا شیوع یافته بود، راه انزلی انتخاب شد.^۵

بر اساس آنچه در سفرنامه حاضر آمده است، شاه و همراهانش در اوّل ربیع‌الثانی ۱۳۲۳ خاک کشور را ترک کردند و تا بازگشت خود به سرحدات ایران در ۱۴ رجب همان سال، دقیقاً مدت ۱۰۰ روز را به سیر و سیاحت و گشت و گذار در اطریش،

۱. ادوارد براون، *انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه مهری قزوینی، تهران، کویر، ۱۳۷۶، ص ۱۱۶.

۲. احمد کسروی، *تاریخ مشروطه ایران*، چاپ پانزدهم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹، صص ۵۱-۵۲.

3. Geoffrey Jones, *Banking and Empire in Iran*, Cambridge, 1986, pp. 90-91.

۴. مهدقلی هدایت مخبرالسلطنه، *خاطرات و خطرات: توشه‌ای از تاریخ شش پادشاه و گوشه‌ای از دوره زندگی من*، چاپ چهارم، تهران، زوار، ۱۳۷۵، ص ۱۴۰. عبدالحسین خان سپهر ملک‌المورخین داستان این قرضه را به گونه‌ای دیگر می‌نویسد: «از قرار معلوم، در این سفر شاه یک کرور و نیم لیره یا دویست و پنج هزار لیره انگلیسی از روسها قرض کرده و مخارج این سفر فرنگ شاه را تا چهارده کرور گفته‌اند.» (یادداشت‌های ملک‌المورخین، پیشین، ص ۲۱۷).

۵. یادداشت‌های ملک‌المورخین، پیشین، ص ۱۳۲.

فرانسه، بلژیک و روسیه گذراندند. در طول این سفر، دکتر خلیل خان ثقفی اعزاز اعلم‌الدوله طبیب مخصوص مظفرالدین شاه با الهام از دو سفرنامه قبلی شاه به فرنگستان، حوادث جاری را به صورت روز به روز در قالب سفرنامه‌ای جدید تنظیم نمود. به غیر از مطالبی که از سوی شاه دیکته شده‌اند، اغلب صفحات این کتاب حاصل قلم اعلم‌الدوله است. این پزشک تحصیل کرده فرانسه گهگاه به نکاتی اشاره می‌کند که در دو سفرنامه قبلی صحبتی از آنها به میان نیامده نظیر چشم‌چرانی قبله عالم و تمایل به شهوترانی برخی از همراهان ایشان در بلاد فرنگ.

بجز یک مورد که در آن مظفرالدین شاه به درخواستش از تزار روسیه برای خوشرفتاری با مسلمانان بادکوبه اشاره می‌کند، مطلب دیگری در این سفرنامه درباره مسائل سیاسی و مذاکرات دیپلماتیک و یا صحبت‌های خصوصی شاه و عین‌الدوله صدراعظم با مقامات کشورهای میزبان نیامده است.

از نظر مسائل اقتصادی چند نکته در این سفرنامه شایان توجه است: توسعه کشت چای در گیلان به دنبال فعالیتهای کاشف‌السلطنه؛ مذاکرات عین‌الدوله صدراعظم با مهندسین فرانسوی برای تأسیس سدّی در اهواز و احداث راه‌آهن در ایران؛ اراده شاه و صدراعظم برای انجام اقدامات لازم در زمینه استخراج نفت در منطقه اسالم واقع در شمال ایران در حالی که هنوز نخستین چاه نفت به شیوه صنعتی در مسجد سلیمان به نفت نرسیده بوده است.

از نظر مسائل مربوط به مدنیات، در سفرنامه حاضر اطلاعات جالبی به چشم می‌خورد نظیر خرید وسائل زیر برای دربار: چند دستگاه تلفن تازه اختراع، سینه‌ماطوگراف (دستگاه فیلمبرداری و نمایش فیلم)، فوگراف (دستگاه ضبط و پخش صدا) و لانترن مژیک (دستگاه نمایش تصاویر غیرمتحرک یا جهان‌نما).

از این موارد که بگذریم، مطالب سفرنامه حاضر خلاصه می‌شود در: گشت و گذار ملوکانه؛ آب درمانی در فرانسه؛ شرکت در ضیافتهای شام و ناهار؛ رفتن به تماشاخانه،

سیرک، پارک، اپرا و موزه؛ حضور در مجالس رقص؛ شرکت در جشن گل بلژیک؛ خرید تقریباً همه روزه قبله عالم در مغازه‌های فرنگ و نگاه گهگاه با حسرت ایشان به دختران و زنان جوان فرنگی.

اما شاید قابل توجه‌ترین نکته سفرنامه حاضر در این باشد که چند ماه قبل از شروع حوادثی که به انقلاب مشروطیت انجامید، شاه مملکت به همراه ملتزمین رکاب، عمله‌های خلوت و حرمخانه همایونی از پایتخت تا مرزهای شمالی کشور را منزل به منزل طی می‌کند و هرگز نشانه‌ای از هیچگونه نارضایتی نمی‌بیند یا نمی‌خواهد ببیند و بنویسد. تنها دل مشغولی شخص ایشان در تیراندازی خوب و زدن کلاغ و بلدرچین و غیره است آن هم در بحبوحه جنگ ژاپن و روسیه که یکی از نتایج آن برای ایران گرانی و افزایش قیمت ارزاق عمومی بوده است.

سفر سوم فرنگستان برای مظفرالدین شاه فرصت مجددی بود تا با اختراعات و پیشرفتهای علمی صنعتی اروپا آشنا تر گردد. اما گاه عکس العمل شاه و همراهانش در مقابل این اکتشافات و اختراعات به حدی مضحک و بچه‌گانه بوده که شرح با آب و تاب آنها نقل محافل میزبانان می‌شده است. یکی از این موارد، حکایت نشان دادن خواص فلز رادیوم توسط فیزیکدان فرانسوی پیر کوری (Pierre Curie) است که سفرنامه حاضر نیز اشاره‌ای به آن دارد.^۱ اما بینیم گزایه پائولی (Xavier Paoli) مهماندار فرانسوی شاه چگونه این جریان را شرح می‌دهد:

واقعه‌ای که شاید بیش از همه موجب تفریح خاطر ما شد، پیشامدی بود که موقع تماشای آزمایش روی خواص فلز رادیوم رخ داد. به این معنی که من در حین صحبت، روزی از کشف بزرگی که به دست مسیو کوری انجام یافته سخنی به میان آوردم و به شاه گفتم که این اکتشاف ممکن است اساس بسیاری از علوم را زیر و رو کند. شاه

۱. بنگرید به وقایع روز پنجشنبه شانزدهم جمادی‌الاولی - اقامت در پاریس.

فوق‌العاده به این صحبت من علاقه نشان داد و مایل شد که این فلز با ارزش و اسرارآمیز را ببیند. به مسیو کوری خبر دادیم. با این که بسیار گرفتار بود، حاضر شد که روزی به مهمانخانه الیزه پالاس بیاید و چون برای ظهور و جلوه خواص مخصوص رادیوم، لازم بود که عملیات در فضای تاریکی صورت گیرد، من با هزار زحمت شاه را راضی کردم که به زیرزمین تاریک مهمانخانه که بخصوص برای این کار مهیا شده بود بیاید. شاه و همه همراهان او قبل از شروع عملیات، به این اطاق زیرزمینی آمدند. مسیو کوری در را بست و برق را خاموش کرد و قطعه رادیوم را که همراه داشت روی میز گذاشت. ناگهان فریاد وحشتی شبیه به نعره گاو و یا فریاد کسی که سر او را ببرند بلند شد و پشت سر آن، فریادهای زیاد دیگری از همان قبیل ضجه، اطاق را پر کرد. همگی ما وحشت کردیم؛ دویدیم چراغها را روشن کردیم؛ دیدیم که شاه در میان ایرانیانی که همه زانو بر زمین زده بودند، دستها را محکم به گردن صدراعظم انداخته، در حالی که چشمانش از ترس دارد از کاسه بیرون می‌آید، با تمام قوا فریاد می‌کشد و به زبان فارسی می‌گوید: «از اینجا بیرون برویم». همین که تاریکی به روشنائی تبدیل یافت، حالت وحشت شاه تخفیف پیدا کرد و چون دانست که با این حرکت، مسیو کوری را از خود دل‌آزرده ساخته، خواست به او «نشانی» بدهد. اما دانشمند مزبور که از این گونه تجملات بیزار و بی‌نیاز بود، از قبول آن امتناع ورزید.^۱

البته نوشته‌های پائولی کمی هم با غلو همراه است چرا که او با فرهنگ ایرانی آشنائی نداشته و مثلاً وقتی که عمله خلوت همایونی، شاه را مشت و مال می‌دادند تا

1. Xavier PAOLI, *Leurs Majestés*, (réédition de 1912), Paris, Atlantika, 1999, pp. 81-82.

ترجمه فارسی ارائه شده در اینجا با کمی دخل و تصرف برگرفته است از مجله یادگار، شماره اول، سال اول، ص ۲۴، مقاله: «مظفرالدین شاه در پاریس»، ترجمه عباس اقبال، اقتباس از کتاب: *اعلیحضرتها*، نوشته گزاونیه پائولی. درباره جنبه‌های مضحک و شرم‌آور سفرهای مظفرالدین شاه به فرنگ مطالبی نیز در خاطرات خواهرش تاج‌السلطنه آمده است. برای اطلاع بیشتر بنگرید: *خاطرات تاج‌السلطنه*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران، نشر تاریخ، ۱۳۶۱، صص ۹۴-۸۷.

خستگی بدن او را رفع کنند، در نظر پائولی این عمل برای دور کردن ملک‌الموت بوده و می‌نویسد:

شبهها [...] چند تن از جوانان نجیب‌زاده درباری دو به دو، نوبت به نوبت، دست و پای او (شاه) را، به رغبت و با نظم تمام، آرام آرام مشت می‌زدند. شاه به این ترتیب تصوّر می‌کرد که می‌تواند جلو مرگ را اگر بی‌لطفی کند و بخواهد در حین خواب به سر وقت او بیايد، بگیرد.^۱

مظفرالدین شاه به توصیف مهماندار فرانسوی‌اش، کودکی بوده مُسن با هیكلی درشت و سبیل‌های پُرپشت و فکری کهنه پرست و هوشی ضعیف و حرص و ولعی سیری ناپذیر در خرید سوغات فرنگی، غالباً هم اشیاء کم‌ارزش و کودک‌پسند، به نوشته پائولی، شاه تقریباً هر چه را که می‌دیده به فرانسه می‌گفته: «ژُپخان» (Je prends) یعنی «می‌خرم».^۲ عبدالحسین‌خان سپهر در مورد این امتعه فرنگی می‌نویسد: «روز یازدهم [رمضان ۱۳۲۳] بعضی متاع که [شاه] از فرنگ خریده بود از قبیل تصویر و ظروف چینی و کتابچه مصوّر و ساعت و ماهوت و غیره که تمام بی معنی بود وارد شد».^۳

سفر سوّم فرنگستان برای مظفرالدین شاه همچنین فرصتی بود تا نظر چند تن از اطّباء حاذق فرنگ را در مورد وضعیت اعضاء و جوارح بدنش بویژه قلب جویا شود. پُر واضح است که پزشکان مزبور ذات همایونی را نسبت به سلامتی کامل قلب مطمئن ساختند. امّا در کمتر از یک سال بعد از این سفر، از آنجا که قبله عالم مصراً خواهان افزایش قوّه باه همایونی بودند، داروهای تجویزی طبیب انگلیسی دکتر لندلی باعث صدمه زدن به کلیه‌ها و نهایتاً فشار به قلب شد.^۴ مظفرالدین شاه در کمتر از چند ماه، دو

۱. «مظفرالدین شاه در پاریس»، پیشین، ص ۲۴.

2. Xavier PAOLI, *Leurs Majestés*, (réédition de 1912), Paris, Atlantika, 1999, pp. 74, 78.

۳. یادداشت‌های ملک‌المورّخین، پیشین، ص ۲۴۶.

۴. در پنجم رمضان المبارک ۱۳۲۲، مظفرالدین شاه قاجار به پیشخدمتهای خود می‌گوید: «من سه چیز را در دنیا دوست دارم و سایر چیزهای عالم پوچ است: خوردن، شکار کردن و جماع کردن». به نقل از: یادداشت‌های

بار سکنه ناقص کرد و نیمه چپ بدنش تقریباً فلج شد. او تنها ده روز پس از امضاء نظامنامه یا قانون اساسی که می‌توان حدس زد در چه شرایط جسمانی صورت گرفته، در شب چهارشنبه ۲۴ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ چشم از جهان فرو بست و تاج و تخت را به همراه خزانه‌ای خالی که یکی از دلایل آن سفرهای سه گانه و خریدهای بیهوده قبله عالم در فرنگستان بود، برای فرزندش محمدعلی میرزا به ارث گذاشت.

پیش از آن که به این مقدمه خاتمه داده شود، لازم است اشاراتی نیز به ویژگیهای کتابشناسی سفرنامه سوم فرنگستان و رسم الخط آن در چاپ حاضر کرد. یگانه نسخه خطی این اثر در ۲۴۰ صفحه (۱۲۰ برگ) به قطع نیم ورقی به ابعاد ۲۲×۳۶ سانتیمتر با کاغذ فرنگی آبی مجدول کمند و سرلوح دار ۱۷ سطری و جلد ابری مخمل لولادار گوشه برنجی دار، به شماره اموالی ۷۹۲ در کتابخانه کاخ گلستان نگهداری می‌شود. بنابر آنچه در فهرست نسخ خطی این کتابخانه آمده، تعداد ۶۴ قطعه عکس سیاه و سفید از مجالس ضیافت و مناظر و اماکن بازدید شده نیز به این جلد الصاق شده است.^۱

به منظور سهولت هر چه بیشتر در قرائت متن، رسم الخط نسخه خطی سفرنامه در چاپ حاضر رعایت نشد. اگر چه استقصای کلیه ویژگیهای رسم الخطی و یا دستوری سفرنامه در این مقال مقدور نمی‌باشد، لیکن به طور ایجاز به ذکر موارد ذیل پرداخته می‌شود:

- در نسخه اصل «یای» تنکیر یا نسبت، بعد از «های» مخفیه ظاهر نمی‌گردد

→ مملک‌المورخین، پیشین، ص ۹۲. در مورد تجویز داروهای مقوی قوه باه از سوی دکتر لندلی برای مظفرالدین شاه و برخی دیگر از اعضاء دربار فاجار، بنگرید به گزارش بسیار محرمانه دکتر اشنایدر به سفارت فرانسه در تاریخ ۹ اوت ۱۹۰۶. ترجمه فارسی این گزارش در مقاله ذیل آمده است: عطاء آیتی، «پرونده محرمانه بیماریهای مظفرالدین شاه»، فصلنامه تخصصی تاریخ معاصر ایران، شماره ۳۴، تابستان ۱۳۸۴.

۱. بدری آتابای، فهرست کتابخانه سلطنتی (مجله مربوط به تاریخ، سفرنامه، سیاحت‌نامه، روزنامه و جغرافیای خطی)، تهران، کتابخانه سلطنتی، ۱۳۵۶، صص ۵۴۵-۵۴۵. متأسفانه در زمان آماده کردن این سفرنامه برای چاپ، امکان دسترسی به ۶۴ قطعه عکس الصاقی فراهم نشد.

- مانند: «در کیسه ریخته» که به صورت «در کیسه‌ای ریخته» تغییر یافت.
- «بای» حرف اضافه فارسی همیشه متصل به کلمه مابعد آمده است مانند: «بطرف» یا «بآنها» که به صورت «به طرف» و «به آنها» نوشته شد.
- الف «است» یا «اند» در کلماتی نظیر «دروست» یا «خوبست» در حالتی که تولید اشتباه می‌نمود، به طور مجزاً نوشته شد؛ در غیر این صورت، این رسم الخط حفظ گردید.
- در صیغ افعال مسبوقه «می» مانند: «میتوانست» یا «میبیند» غالباً «می» با مابعد در نسخه خطی متصل نوشته شده که در این چاپ به صورت منفصل نگاشته شد.
- به طور کلی در نسخه اصل کلمات جمع با حرف «ها» در هم ادغام شده اما در این چاپ از یکدیگر جدا گردید نظیر: «دانه‌ها» به جای «دانها».
- در نسخه اصل، همزه اوائل ضمائر در کلماتی مانند: «برین» و «درین» حذف گردیده که در چاپ حاضر، برای سهولت در قرائت، اضافه شد.
- برای حفظ اصالت متن سفرنامه، در شیوه نگارش کلماتی نظیر: طهران، اطوموبیل، طه‌آطر و غیره تغییری داده نشد. بعضی کلمات مانند: «طرن» و «تونل» به شکل «ترن» و «تونل» نیز در متن آمده؛ در این حالت نیز به منظور حفظ اصالت متن، تغییری در رسم الخط داده نشد.
- کاتب، «خواستن» و «خاستن» را به جای یکدیگر و به طور نادرست نوشته و ما همه موارد را چنانکه اقتضای مفهوم بود تصحیح کردیم. همین طور کلماتی مانند: «گذارش»، «خدمتگذاری» و «نهار» که به «گزارش»، «خدمتگزاری» و «ناهار» تغییر یافته بدون ذکر آنها در پانوشتها.
- در متن سفرنامه هیچگونه نشانه‌گذاری مانند نقطه یا نقطه-ویرگول وجود ندارد و این قبیل نشانه‌ها تنها برای سهولت در قرائت اضافه شده است.

سایر تغییرات لفظی و املائی که در استنساخ و تصحیح نسخه صورت گرفته در پاورقی‌ها ذکر شده است. از آنجا که واژه‌های بیگانه به کرات در متن به کار رفته، برای فهم بهتر و قرائت صحیح‌تر، تلفظ لاتین و معادل فارسی آنها در پانوشتها ارائه شده است. البته این عمل شامل تمامی واژه‌های بیگانه متن نمی‌شود چرا که کلماتی نظیر: آپارتمان، بالکن، بالن، بانک، پارک، پرنس، پلیس، پیانو، تلگراف، ژاندارم، ژنرال، سالاد، سالن، شوسه، فامیل، فراک، کارت، کافه، کپسول، کمپانی، مادام، ماساژ، مبل، مکانیک، موزیک، ویولون، هتل و غیره در زبان فارسی امروزی بکلی جافاده و ارائه املای لاتین آنها ضرور نمی‌باشد.

در پایان این مقدمه بر خود فرض می‌دانم از آقای دکتر انیسی که در زمان ریاست خود بر مجموعه کاخ-موزه گلستان امکان استفاده اینجانب از میکروفیلم نسخه خطی سفرنامه حاضر را میسر ساختند، صمیمانه قدردانی نمایم. همچنین سپاسگزارم از آقای مهندس شریفی ریاست محترم کنونی این مجموعه که در تابستان سال ۱۳۸۹ با گشاده‌روئی تسهیلات لازم برای تحقیقات اینجانب در کتابخانه کاخ گلستان را فراهم نمودند. از حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر رسول جعفریان ریاست محترم کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی که مشتاقانه پیشنهاد چاپ این سفرنامه را پذیرفتند کمال امتنان را دارم؛ و تشکر می‌کنم از دست‌اندرکاران و کادر فنی مرکز پژوهش و انتشارات مجلس که با صرف وقت و بذل دقت در ارائه کتاب حاضر کوشش فراوان نموده‌اند.

دکتر محمد نادر نصیری مقدم

استراسبورگ - تابستان ۱۳۹۰

روزشمار منازل و مراحل سفر

روز	ماه	سال	محل
۲	ربیع الاول	۱۳۲۳	طهران - باغ گلستان (شروع سفر)
۲-۳	ربیع الاول	۱۳۲۳	توقف در کرج
۴	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل ینگى امام
۵	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل قشلاق
۶	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل کونده
۷-۸	ربیع الاول	۱۳۲۳	اتراق در قزوین
۹	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل آق بابا
۱۰	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل یوزباشى چای
۱۱	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل پاچنار
۱۲	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل منجیل
۱۳	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل رستم آباد
۱۴	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل امامزاده هاشم
۱۵-۱۶	ربیع الاول	۱۳۲۳	اتراق در رشت

روز	ماه	سال	محل
۱۷-۲۴	ربیع الاول	۱۳۲۳	اتراق در انزلی
۲۵	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل ملأرود
۲۶	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل آلالان
۲۷	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل لیسار
۲۸	ربیع الاول	۱۳۲۳	منزل حاجی رستم
۲۹-۳۰	ربیع الاول	۱۳۲۳	اتراق در آستارا
۱	ربیع الثانی	۱۳۲۳	منزل لنکران (ورود به خاک امپراطوری روسیه)
۲	ربیع الثانی	۱۳۲۳	منزل ازون تپه
۳	ربیع الثانی	۱۳۲۳	منزل سالیان
۴	ربیع الثانی	۱۳۲۳	منزل حج قبول (حاجی قبول)
۵-۸	ربیع الثانی	۱۳۲۳	حرکت با قطار روسی به سمت اطریش
۹	ربیع الثانی	۱۳۲۳	ورود به خاک امپراطوری اطریش
۱۰-۱۲	ربیع الثانی	۱۳۲۳	شهر لامبرگ
۱۳-۱۵	ربیع الثانی	۱۳۲۳	وین پایتخت اطریش
۱۶	ربیع الثانی	۱۳۲۳	حرکت با قطار اطریشی به سمت فرانسه
۱۷	ربیع الثانی	۱۳۲۳	خروج از خاک اطریش - گذشتن از کشور سوئیس و ورود به فرانسه

روز	ماه	سال	محل
۱۸	ربیع الثانی	۱۳۲۳	ورود به کنطرکسویل و اقامت در آنجا تا ۱۱ جمادی الاولی ۱۳۲۳
۱۱	جمادی الاولی	۱۳۲۳	ورود به پاریس و اقامت در آنجا تا ۱ جمادی الثانی ۱۳۲۳
۲	جمادی الثانی	۱۳۲۳	خروج از فرانسه و ورود به بلژیک
۲-۱۰	جمادی الثانی	۱۳۲۳	اقامت در اسطاند (در خاک بلژیک)
۱۱-۱۲	جمادی الثانی	۱۳۲۳	اقامت در لیژ (در خاک بلژیک)
۱۳-۲۶	جمادی الثانی	۱۳۲۳	بازگشت به فرانسه و اقامت در شهر ویشی
۲۷	جمادی الثانی	۱۳۲۳	حرکت از ویشی به طرف روسیه
۲۸	جمادی الثانی	۱۳۲۳	خروج از فرانسه و ورود به خاک آلمان
۲۹	جمادی الثانی	۱۳۲۳	در راه آهن آلمان
۱	رجب المرجب	۱۳۲۳	ورود به سرحد روسیه
۲-۳	رجب المرجب	۱۳۲۳	ورود به پترهف و اقامت کوتاه در آنجا
۴	رجب المرجب	۱۳۲۳	حرکت به پترزبورگ

روز	ماه	سال	محل
۵	رجب المرجب	۱۳۲۳	بازگشت به پطرهف
۶-۱۰	رجب المرجب	۱۳۲۳	حرکت با قطار روسی از پطرهف به سمت ایران
۱۱	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل سالیان در خاک روسیه
۱۲	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل ازون تپه در خاک روسیه
۱۳	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل لنکران در خاک روسیه
۱۴	رجب المرجب	۱۳۲۳	ورود به خاک ایران
۱۵	رجب المرجب	۱۳۲۳	استراحت در آستارا
۱۶	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل ملاورد
۱۷	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل ختمه سرا
۱۸	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل دره دیرک علی
۱۹-۲۰	رجب المرجب	۱۳۲۳	استراحت در آلالان
۲۱-۲۳	رجب المرجب	۱۳۲۳	توقف در انزلی
۲۴	رجب المرجب	۱۳۲۳	ورود به رشت
۲۵	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل امامزاده هاشم
۲۶	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل رستم آباد
۲۷	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل منجیل
۲۸	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل پاچنار
۲۹	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل یوزباشی چای
۳۰	رجب المرجب	۱۳۲۳	منزل آقابابا

روز	ماه	سال	محل
۱-۲	شعبان المعظم	۱۳۲۳	اتراق در قزوین
۳	شعبان المعظم	۱۳۲۳	منزل حصار
۴	شعبان المعظم	۱۳۲۳	منزل قشلاق
۵	شعبان المعظم	۱۳۲۳	منزل ینگی امام
۶	شعبان المعظم	۱۳۲۳	کرج
۷	شعبان المعظم	۱۳۲۳	ورود به طهران